

Mathieu Segers

Reis naar het continent

Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden

2019 Prometheus Amsterdam

Eerste druk 2013
Derde druk 2016
Vierde, herziene druk 2019

© 2013, 2019 Mathieu Segers
Omslagontwerp Pony Design Club
Kaart omslag Stamen Design
Foto auteur Maria van Rooijen
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4012 0

I

Amerikaanse concepten: *building Europe* (1947-1949)

Harvard, 5 juni 1947: tijdens een toespraak lanceert de minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten, George Marshall, een omvangrijk Amerikaans plan voor de wederopbouw van Europa. Dit betekende dat de taakstelling van de Wereldbank (opgericht tijdens de conferentie van Bretton Woods in 1944) om de Europese wederopbouw financieel te ondersteunen, rigoureuus op de schop ging. Het nieuwe Amerikaanse engagement met Europa dat Marshall uitdroeg, maakte de Wereldbankleningen betekenisloos: bij elkaar bedroegen die leningen aan Europa in 1947 nog geen half miljoen dollar; het Marshallplan pompte om en nabij de vier miljard in Europa. Hierdoor schakelde de Bretton Woods-instelling veel eerder dan verwacht over op haar tweede doelstelling: ontwikkelingshulp voor achtergebleven leden van de bank.¹ Maar dit leken multilaterale bijzaken. De hoofdzaak was een draai in de Amerikaanse buitenlandse politiek.

Marshalls boodschap was helder: de Verenigde Staten boden een massief hulpprogramma, maar de Europeanen moesten dan wel de verantwoordelijkheid nemen voor de uitvoering ervan. De wederopbouw was 'the business of the Europeans'. Al snel bleek dat de Sovjet-Unie de Marshallhulp weigerde. Dat was ingecalculeerd in Washington. Het hulpprogramma was een Amerikaans instrument in de snel verhevigende Koude Oorlog. Wat wel een tegenvaller was, hoewel geen onverwachte, was dat alle Midden- en Oost-Europese landen het sovjetvoorbeeld volgden. Vanaf dat moment was 'Europa' voor de Amerikanen gelijk aan West-Europa. Wat de Verenigde Staten terugvroegen in ruil voor de Marshallhulp en het herstelprogramma was 'Europese integratie'.² Waarom? En wat moest deze behelzen?

Tijdens de conferentie van Potsdam in de zomer van 1945 was duidelijk geworden dat een vredesverdrag 'met en over Duitsland' voorlopig niet tot stand gebracht zou kunnen worden. De meningsverschillen tussen de westerse geallieerden aan de ene kant en de Sovjet-Unie aan de andere waren daarvoor te groot. Het resultaat was dat het eerdere besluit om Duitsland op te delen in vier bezettingszones – waartoe de geallieerden in februari 1945 op de conferentie van Jalta hadden besloten – werd gecontinueerd. Dat gold ook voor de afspraak dat iedere bezettingsmogendheid het hoogste gezag

vertegenwoordigde in de eigen zone, wat neerkwam op vetorecht in alle beleidskwesties die Duitsland als geheel betroffen. Dat beleid voor geheel Duitsland kwam dus niet van de grond. Zo werd de provisorische 'orde van Jalta', ook na de onvoorwaardelijke capitulatie van het Duitse Rijk op 8 mei 1945, voortgezet. Die toestand spleet Duitsland en Europa in tweeën.³ Op 1 januari 1947 fuseerden de Amerikaanse en de Britse bezettingszone tot de *Bizone*, waarbij de Franse bezettingszone zich later ook zou aansluiten. Voor de Verenigde Staten betekende deze situatie dat samenwerking met de Sovjet-Unie, waar Washington aanvankelijk op geanticipeerd had, snel onwaarschijnlijker en onmogelijker werd.

De Amerikaanse positie ten opzichte van Europa diende herijkt te worden. Het denken daarover ontwikkelde zich al snel in een nieuwe richting. Volgens de dominante stroming in Washington moest er hoe dan ook een douane-unie worden gecreëerd ter stimulering van de vrijhandel in West-Europa. Dat was de overstijgende doelstelling die de Verenigde Staten zouden moeten nastreven met de Marshallhulp, want alleen op die manier konden de productie en de groei worden opgekrikt, de nijpende dollartekorten worden geëlimineerd, en de samenwerking en eenheid tegen het communistische gevaar en de dreiging uit de Sovjet-Unie worden bevorderd. De meest zichtbare kwestie in Europa was daarmee echter niet opgelost: hoe om te gaan met het probleem Duitsland en de provisorische status ervan in de orde van Jalta?

Tijdens een interdepartementaal overleg in augustus 1947 formuleerde Charles 'Chip' Bohlen – een van de hoofdadviseurs van Marshall – een nieuw inzicht, dat leidend zou worden in de Amerikaanse Europapolitiek. Hij draaide het om: het probleem Duitsland was geen bezettingskwestie, maar een Europese zaak. De drie westerse bezettingszones moesten 'niet gezien worden als een deel van Duitsland, maar als een deel van West-Europa'. Dit bood om twee redenen meer kansen voor de Amerikaanse Europapolitiek. Ten eerste kon de Duitse dreiging geneutraliseerd worden door deze in te kapselen in een groter (West-Europees) verband. Ten tweede kon de West-Europese economie op deze manier beter aangejaagd worden. Als 'deel van West-Europa' kon het potentieel van de West-Duitse economie gemakkelijker ingeschakeld worden in de wederopbouw, wat van vitaal belang was voor West-Europa.

De toestand moest dus niet gezien worden vanuit een opgedeeld Duitsland, maar vanuit West-Europa als een eenheid! Prioriteit werd nu het oprichten van een West-Duitse staat om die eenheid in West-Europa mogelijk te maken en politiek, maar vooral ook economisch, te stutten. Deze beleidsomslag betekende een ingrijpende verandering in de Amerikaanse

Europapolitiek. Vanaf eind 1947 omarmde Washington een nieuwe naoorlogse missie: 'building Europe'.⁴

Het originele Amerikaanse idee was dat Europese eenheid moest worden afgedwongen via vrijhandel. Daarvoor werd de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEEB) opgericht. De OEEB gold als voorwaarde voor de instemming van het Amerikaanse Congres met de Marshallhulp, en ging in februari 1948 van start.⁵ Zij functioneerde echter niet zoals beoogd. In plaats van tot een 'integrerend effect', leidde het overleg in de OEEB namelijk tot een uitvergroting van de economische spanningsvelden binnen het westerse blok. De nationale verschillen binnen West-Europa werden pijnlijk geaccentueerd. Maar ook de uiteenlopende belangen tussen West-Europa en de Verenigde Staten kwamen ondubbelzinnig aan het licht, evenals de splijtende (monetaire) krachten die werkten tussen het dollarhandelsgebied, de sterlingzone en continentaal West-Europa, waar ideeën voor een douane-unie geënt op een 'klein' continentaal Europa steeds concretere vormen aannamen. Spoedig liepen alle Amerikaanse intenties met de OEEB muurvast op Britse en Franse onwil, ingegeven door nationale voorkeuren voor meer mondiaal gerichte (de Britten) of continentaal Europese (de Fransen) arrangementen. In 1949 werd de OEEB ontheven van de formele verantwoordelijkheid voor de verdeling van de herstelprogrammageden. De facto betekende dit een jaar na de oprichting al de doodsteek voor de organisatie.⁶

In de jaren die volgden, ontwikkelde de naoorlogse geschiedenis zich anders dan de Verenigde Staten voorzien hadden. Niet de oprichting van de OEEB, maar de oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) zou cruciaal blijken voor de institutionalisering van de naoorlogse West-Europese samenwerking. Daardoor zou de West-Europese samenwerking vorm krijgen langs andere lijnen dan verwacht.

Na de conferentie van de westelijke bezettingsmogendheden en de landen van de Benelux in het voorjaar van 1948 in Londen werden de besprekingen van de Geallieerde Controle Raad (GCR) – het orgaan waarin de geallieerden vruchteloos overlegden over het gemeenschappelijke beleid voor geheel Duitsland – afgebroken door de Sovjet-Unie. De aanleiding was evident. In Londen bevestigden de zes westerse landen namelijk dat de westelijke bezettingszones volledig onder het Marshallplan kwamen te vallen. Bovendien verklaarden ze een voorlopige federale regering in te stellen voor de gezamenlijke westelijke bezettingszones. Deze besluiten vormden de basis voor de *Frankfurter Dokumente* – de eerste blauwdruk voor de BRD –, die op 1 juli 1948 gepresenteerd werden. Twee maanden later begon de Parlementaire Raad met het opstellen van het *Grundgesetz*. Dit werd de

grondwettelijke basis voor het ‘statelijke provisorium’ dat de BRD moest zijn, omdat het vredesverdrag met en over Duitsland er niet was – en voorlopig ook niet meer zou komen. Het Grundgesetz werd in mei 1949 goedgekeurd door de *Länder* en de westelijke bezettingsmogendheden. In september werden de eerste vrije verkiezingen gehouden in West-Duitsland.⁷

Meer dan wat ook vormde deze *Weststaatsgründung* van de BRD het fundament onder het proces van Europese integratie dat enkele maanden later een ongekende vlucht zou nemen (zie hoofdstuk 2). Dat de oprichting en ontwikkeling van de BRD in vele opzichten het hart vormen van het Europese integratieproces, wordt tot op de dag van vandaag vaak onvoldoende gezien. Laat staan dat het in 1949/1950 in Washington onderkend werd (of kon worden). Daar worstelde men vooral met de praktische vormgeving van het nieuwe Amerikaanse engagement met West-Europa.

Hun activisme in West-Europa confronteerde de Amerikanen met een ingewikkelde buitenlandpolitieke kwestie. Eind jaren veertig werd steeds duidelijker dat de verantwoordelijkheid die de Verenigde Staten namen voor de wederopbouw in West-Europa, niet zomaar voorbij zou zijn. Integendeel, het betekende waarschijnlijk het begin van een duurzame verbintenis met West-Europa. Daarmee betrad Washington een onbekende wereld van internationale organisaties, multilaterale dynamiek en regionale partnerschappen. Een wereld waarin de Amerikaanse voortvarendheid regelmatig heel andere effecten sorteerde dan verwacht. Steeds opnieuw werd duidelijk dat de Verenigde Staten de samenwerking tussen de West-Europese landen niet of nauwelijks onder controle konden krijgen, laat staan regisseren. De beleidsmakers in Washington werden er soms gek of moedeloos van, of beide. Het stelde hen voor beleidsvraagstukken die vroegen om een visie op de toekomst van Europa.

Naarmate de uitvoering van het Marshallplan en het Europese herstelprogramma vorderde, drongen nieuwe vraagstukken zich op. Wat moest de volgende stap zijn? Moest het Marshallplan gezien worden als de eerste stap op een lange weg naar een door de Verenigde Staten gesponsorde Europese eenwording? Of vormde het plan uiteindelijk niet veel meer dan wat cement voor de Koude Oorlog-alliantie, die via de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) intussen in oprichting was? Konden die beide scenario’s wellicht op een of andere manier gecombineerd worden in andere, radicalere, initiatieven dan de OEEC? Een trans-Atlantische gemeenschap? Of weerspiegelden dat soort toekomstbeelden *wishful thinking*? Was het immers niet een eerste vereiste dat ieder Amerikaans engagement tijdelijk moest kunnen blijven? Maar als dat zo was, hoe kon de zelfopgelegde taak van ‘building Europe’ dan meer behelzen dan een *quick fix* in reactie op de

internationale omstandigheden? Anders dan nu vaak verondersteld wordt, had men in Washington geen idee wat de antwoorden op deze vragen moesten zijn.

Eén ding was wel duidelijk. Uiteindelijk waren de antwoorden op al deze vragen afhankelijk van inschattingen met betrekking tot een kwestie van een andere, hogere orde dan het West-Europese vraagstuk: de Koude Oorlog. Hoe lang zou dit fenomeen, dat de internationale politiek steeds vaster in de greep leek te krijgen, voortduren? Wat kwam erna? Ook hierover bestond bij de Amerikanen, begrijpelijkerwijs, geen duidelijk idee. Maar vanaf de zomer van 1949 werden de beleidsdebatten over het vervolg op het Marshallplan urgenter en de analyses diepgaander. De conceptuele discussie concentreerde zich vooral in en rond het *Bureau of European Affairs* (BEA) van het *State Department*, het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken. Het BEA was de samenballing van Europese expertise in Washington. In 1949 waren deze adviseurs naarstig op zoek naar een ‘idee voor Europa’ dat werkte. Iets waaraan hun superieuren zich konden vasthouden in het praktische Europabeleid van de Verenigde Staten.

Dat bleek niet eenvoudig te vinden. Het BEA had het herstelprogramma kort na de start ervan weliswaar omarmd en beoordeeld als een adequaat instrument ter bevordering van vrede, stabiliteit en welvaart in Europa, maar daar hield de helderheid in het denken wel zo’n beetje op. Zeker nu de OEEES op ijs lag. Onder de Europa-experts in Washington bestond veel onenigheid over de *follow-up* en de Amerikaanse Europapolitiek op de middellange termijn. De leidende figuren dachten allemaal anders. Soms ging het daarbij om nuances, maar veel vaker ging het om fundamentele verschillen van inzicht. Dat bleek onder meer in een schriftelijke discussie tussen de BEA-medewerkers George Kennan en de eerdergenoemde Chip Bohlen in oktober 1949:⁸

Bohlen: ‘De Fransen hebben het gevoel dat wij, terwijl wij lippendienst bewijzen aan het algemene idee van Europese eenwording, in werkelijkheid toekomstige ontwikkelingen beogen langs de lijn van Anglo-Amerikaans partnerschap, met het continent als een soort van juniorpartner.’

Bohlen was tot deze observatie gekomen in reactie op de gecoördineerde Amerikaans-Canadees-Britse actie naar aanleiding van de acute financiële problemen van het Verenigd Koninkrijk. Die problemen waren veroorzaakt door de *dollar drain*. De Britse import uit de Verenigde Staten overschreed de Britse export naar de Verenigde Staten disproportioneel, waardoor er sprake

was van een risicovolle afname van de Britse dollarreserves. De Amerikanen, Canadezen en Britten hadden onderhandeld over reddingsarrangementen die werden vormgegeven binnen de Anglo-Amerikaanse 'special economic relationship'. Toen de Britten begin september zeer abrupt besloten hadden tot een devaluatie van het pond, kwamen er vervolgacties, die eveneens zorgvuldig gecoördineerd werden tussen de Verenigde Staten, Canada en het Verenigd Koninkrijk. Deze gang van zaken leidde tot gefronste wenkbrauwen in Parijs. Het Angelsaksische onderonsje wekte argwaan. Daarover was Bohlen bezorgd.

Bohlen: 'Het is mijn sterke overtuiging dat we niet in staat zullen zijn om lang vast te houden aan de naties van West-Europa, indien duidelijk wordt dat we een Anglo-Amerikaans-Canadees blok creëren als een politieke realiteit in ons Europees beleid.'

Kennan was het niet met Bohlen eens. Hij deed Bohlens zorgen af als nonsens en insinueerde dat de gedeeltelijk in Frankrijk opgeleide Bohlen zich liet kennen als een francofiel. Kennan probeerde de zaak concreter te maken door een tegenvraag te stellen.

Kennan: 'Zouden de Fransen het prefereren om de Britse dollar drain nog sneller te laten verlopen dan deze al doet? Denken zij dat het continent iets te winnen heeft bij de schokken die de gehele niet-communistische wereld de komende maanden te verwerken zal krijgen als gevolg van de desintegratie van het Britse financiële systeem? Dit soort van suggesties geeft me een gevoel van hulpeloosheid.'

Kennans tegenvraag was te simpel gesteld. Door de Amerikaanse recessie van 1949 was het Verenigd Koninkrijk in een betalingsbalanscrisis geraakt. De dollar drain zette het pond sterling zwaar onder druk; de reserves van de sterlingzone lagen onder vuur. Deze ontwikkeling was onacceptabel voor Londen. De Britten hadden al gedreigd met volledige terugtrekking in de sterlingzone. Dat had effect gehad in Washington, want het was een nachtmerriescenario voor de Amerikanen. Een dergelijke Britse actie kon de westerse wereld in tweeën splijten: een harde valutazone onder leiding van de Verenigde Staten en een zachte valutazone onder leiding van het Verenigd Koninkrijk. Dat zou de Amerikaanse positie in de Koude Oorlog ernstig ondermijnen. De boodschap die de Britten afgaven met dit dreigement kon moeilijk verkeerd verstaan worden. De buitenlandse politiek van het Verenigd Koninkrijk was mondiaal gericht, en dus niet Europees! Con-

creet: Londen schrok er niet voor terug om tegen de Europese initiatieven van de Verenigde Staten in te gaan.

Vanuit Amerikaans perspectief had dit twee verstrekkende gevolgen. Ten eerste moest Washington alle hoop laten varen dat het Verenigd Koninkrijk zich zou ontpoppen als inspirator van de Europese integratie. Ten tweede noopte de abrupte en drastische devaluatie van het pond (met 30 procent) – waartoe Londen kort na de dreigementen had besloten – de Verenigde Staten tot de hierboven genoemde gecoördineerde reddingsactie van het pond: in de vorm van speciale dollargaranties, vormgegeven binnen de kaders van de Europese Betalingsunie (EBU). Dit systeem van verrekening en kredietverstrekking werd door de Europeanen zelf opgetuigd naast de falende OEEB om de valutaconvertibiliteit in West-Europa te herstellen. Het werd gefourneerd met Amerikaans geld. Bij elkaar opgeteld zetten de Britse acties veel meer op scherp dan Washington lief was. Voor het oog van de wereld werd duidelijk dat het Westen uiteengespeeld kon worden. Misschien was dat zelfs wel een heel reëel toekomstscenario, gegeven de uiteenlopende economische belangen binnen het westerse blok.

Dat continentaal West-Europa – in tegenstelling tot het Verenigd Koninkrijk – geen ernstige gevolgen ondervond van de Amerikaanse recessie van 1949, was zo gezien een volgend onheilspellend teken. De intra-Europese handel maakte het continent minder kwetsbaar voor externe turbulentie dan de mondiale *exposure* waarmee het Verenigd Koninkrijk en zijn tanend *Empire* te kampen hadden. De continentale wagonnetjes werden aangehaakt bij de doorstart van de Duitse motor, in het Rijnlandse hart van de Europese bedrijvigheid. Het indrukwekkende economische herstel van West-Duitsland ging gepaard met groeiende Duitse importen, die een enorme impuls gaven aan de aangrenzende economieën, en veelal ten koste gingen van het Verenigd Koninkrijk.⁹

Hier was het Bohlen om te doen: de centrifugale krachten aan beide zijden van het Kanaal. Het ging hem daarbij niet om de beleidsoplossingen in reactie op de acute problemen van het pond die Kennan centraal stelde, maar om de politieke repercussies. Bohlens zorgen betroffen een mogelijke splitsing in West-Europa, tussen het Verenigd Koninkrijk aan de ene en het continent aan de andere kant. Juist dat zou het onbedoelde gevolg kunnen zijn van kordaat Amerikaans beleid met de beste (Europese) bedoelingen, zoals de gecoördineerde reddingsactie van het pond. Bohlen wilde dus waarschuwen voor averechtse politieke effecten van beleid dat in Amerikaanse ogen economisch volkomen rationeel leek, maar kortzichtig zou blijken in de realiteit van de complexe Europese verhoudingen.

Het meningsverschil tussen Bohlen en Kennan had weinig te maken met

het beleidsdoel dat nagestreefd werd. Daar waren ze het over eens: vrede, stabiliteit en welvaart in West-Europa was van cruciaal belang voor de veiligheid van de Verenigde Staten. Ze waren het er ook over eens dat 'Europese integratie' daarom een integraal onderdeel zou moeten vormen van de Amerikaanse Europapolitiek na het Marshallplan. Europese integratie was immers niet voor niets het wisselgeld waar Washington expliciet om gevraagd had, in ruil voor het herstelprogramma. Waar het nu om ging was over de vraag *hoe* dat wisselgeld zo goed mogelijk verzilverd kon worden. Hoe moest de Europese integratie vorm krijgen? Daarover liepen de meningen uiteen.

Volgens Bohlen vroeg de situatie niet alleen om radicaal nieuwe inzichten, maar ook om radicaal nieuw beleid. Iets geheel anders dus dan de traditionele Amerikaanse Europapolitiek, die vooral gekenmerkt werd door afzijdigheid, en die in wezen ook ten grondslag lag aan de OEEC, een organisatie waarin de Amerikanen enorme invloed uitoefenden – maar waarvan de Verenigde Staten geen lid werden. Wat Bohlen vreesde, was dat ondoordachte stimulering van de Europese integratie zou leiden tot een verzwakking van de positie van het Verenigd Koninkrijk in West-Europa. Het ging Bohlen niet alleen om de Fransen, maar ook om het erbij houden van de Britten. Indien dat laatste niet lukte, zou dat op termijn kunnen leiden tot wat Bohlen een 'desolidarization of the UK from the continent' noemde; iets wat om evidente redenen zeer onwenselijk was.

Bohlen: 'Er is onvoldoende economisch potentieel en militaire kracht op het continent om in de toekomst tegenwicht te kunnen bieden aan een heropgebouwd West-Duitsland, laat staan aan een heropgebouwd én herenigd Duitsland.'

Bohlens conclusie was duidelijk: de veronderstelling dat 'feasible European integration' mogelijk zou zijn zonder maximale Britse participatie, was een illusie – een gevaarlijke bovendien. Om die illusie het hoofd te bieden dienden de Europese verhoudingen fundamenteel veranderd te worden, maar dat was onmogelijk zonder actieve en langdurige inmenging van de Verenigde Staten. Kortom: niet alleen de onderlinge Europese verhoudingen, maar ook de Amerikaans-Europese verhoudingen moesten herijkt worden in de richting van onderlinge verbondenheid. Alleen zo konden de Verenigde Staten hun vitale belangen in Europa duurzaam veiligstellen. De NAVO alleen was onvoldoende.

Hiermee raakte Bohlen aan de kern van de zaak. Uiteindelijk draaide het in de discussie over de follow-up van het herstelprogramma allemaal om die

ene breinbrekende vraag: wat zou er komen na de Koude Oorlog? Welke realiteit zou zich manifesteren na de tijdelijke orde van Jalta? Hoe moesten de Verenigde Staten en West-Europa zich voorbereiden op die dag die onherroepelijk komen zou? Deze wending in hun discussie raakte een gevoelige snaar bij Kennan, die net als Bohlen gepreoccupeerd bleek door deze grote vraag. Nu Bohlen die vraag had aangestipt – in relatie tot de gewenste mate en vorm van Amerikaans activisme inzake de Europese integratie – bleek ook Kennan hierover vol zorgen, maar om andere redenen.

Kennan: ‘Op een dag zullen de Verenigde Staten zich geconfronteerd weten met een wreed dilemma met betrekking tot het complex van Rusland, Duitsland en West-Europa [...] Ik ben bang dat wat jij adviseert [...] onze handen zal binden voor de toekomst en dat op manieren die ons bitter kunnen spijten.’

Kennan werd principieel. Zijn standpunt raakte aan de traditionele doctrine in het Amerikaanse buitenlandse beleid, volgens welke de Verenigde Staten eigenlijk al een rode lijn hadden overschreden, namelijk door te participeren in de NAVO. De NAVO was precies het type ‘foreign entanglement’ waar tegen de founding fathers de natie indringend hadden gewaarschuwd.¹⁰ Volgens Kennan moesten de Verenigde Staten hun traditionele kaders van buitenlands beleid niet nog verder oprekken ten bate van de West-Europese eenheid. Het actieve commitment aan West-Europa dat Bohlen bepleitte, vormde in Kennans ogen juist een bedreiging van de Amerikaanse belangen op middellange termijn.

Kennan insinueerde dat het een fatale misrekening kon zijn om de traditionele desiderata aan de kant te schuiven omwille van de oplossing van het probleem Duitsland, dat ten principale een Europese en geen Amerikaanse aangelegenheid was. Bovendien: de tijdelijke aard van de orde van Jalta zou de Verenigde Staten juist moeten dwingen om vooruit te kijken, verder dan de momentopname van Koude Oorlog. Kennan schreef niet voor niets ‘Rusland’ in plaats van Sovjet-Unie. Met het oog op de toekomst dienden de Verenigde Staten hun opties zoveel mogelijk open te houden. Immers, als de geschiedenis van de Europese betrekkingen ergens door getekend was, dan was het wel door ongelooflijke *renversements des alliances*. Wat als het oude Rusland de communistische obsessie zou afzweren? Wat als Duitsland vervolgens herenigd zou worden? Hoezeer zouden de Verenigde Staten zich dan gecompromitteerd hebben, indien zij een actieve verenigingspolitiek in West-Europa gevolgd hadden die gebaseerd was op een Duitse deling – het beleid dat Bohlen en anderen met steeds meer passie promot-